
Mystic-Philosophical Direction Sufism and Wine Symbology in Rumi's Works

Nona Nikabadze

Batumi Shota Rustaveli State University
Department of Oriental Studies
Georgia, Batumi
nona.nikabadze@bsu.edu.ge

Abstract

Mystic-Philosophical direction Sufism and the work of the greatest Sufi poet Mawlana Jalal ad-Din Rumi has long been a subject of discussion. Mystic-Philosophical direction Sufism strongly influenced Oriental poetry and Western scholars also became involved. In Sufism, there is only one authentic God with whom wine is combined with. With Sufi poets, wine is the source of the separation between the human being and the God. "Wine" itself, is a metaphor for the esoteric doctrines of Rumi and other Sufi poets. In spiritual ideology, one can find spiritual wine, this wine is love, and love is God.

Keywords: Sufism; Mysticism; Mevlana Jalal ed-Din Rumi; Shamsi; Wine; God.

მისტიკურ - ფილოსოფიური მიმდინარეობა სუფიზში და რუმის შემოქმედებაში ღვინის სიმბოლიკა

ნონა ნიკაბაძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
აღმოსავლეთმცოდნეობის დეპარტამენტი
საქართველო, ბათუმი
nona.nikabadze@bsu.edu.ge

აბსტრაქტი

მისტიკურ-ფილოსოფიური მიმდინარეობის სუფიზმის გენეზისი და უდიდესი სუფი პოეტის მევლანა ჯალალედ-დინ რუმის შემოქმედება მუდმივად იყო განხილვის საგანი. ამ მისტიკურ-ფილოსოფიურმა მიმდინარეობამ დიდი გავლენა მოახდინა აღმოსავლურ პოეზიაზე და დასავლური სამეცნიერო წრეებიც დააინტერესა. სუფიზმში არსებობს ერთადერთი ჭეშმარიტება-ღმერთი, რომელთან შერწყმის საშუალებას ღვინო წარმოადგენს. სუფი პოეტებთან ღვინო არის ადამიანის აბსოლუტთან განშორების დამაკავშირებელი წყარო. „ღვინო“ რუმთან, ისევე როგორც სხვა სუფისტებთან მეტაფორაა ეზოტერული საიდუმლო მოძღვრებისა. სულიერ იდეოლოგიაში სულიერი ღვინის პოვნაა შესაძლებელი, ეს ღვინო სიყვარულია, სიყვარული კი თავად აბსოლუტია.

საკვანძო სიტყვები: სუფიზმი; მისტიციზმი; მევლანა ჯალალედ-დინ რუმი; შამსი; ღვინო; ღმერთი.

მსჯელობა

პოეზია ლიტერატურის ერთ-ერთი გამორჩეული ნაწილია, მისტიკოსები თავიანთ სათქმელს პოეზიის საშუალებით ამბობდნენ. მისტიკურ პოეზიაში „ღვინის“ მეტაფორას ბევრ აღმოსავლელ სუფ პოეტთან ვხვდებით. ჩვენ ვისაუბრებთ, სუფიზმსა და ღვინის სიმბოლიკაზე რუმთან. თუ რა იმალება ამ მისტიკური მეტაფორის მიღმა და როგორ შეითვისა სუფიზმმა ის. იდეოლოგიური ქვაკუთხედი, მეტაფორების გამოყენებით სულიერი სიმართლის რეალიზაციაა, რაც ღვთიურ სიყვარულსა და მასთან შერწყმაში გამოიხატება. რუმის ცხოვრებაში ძირფესვიანი გარდაქმნა დიდებულ სუფიასთან, შამს თაბრიზთან შეხვედრის შემდეგ დაიწყო. ჭკმარიტმა მაშუყმა* (რუმმა) უზენაესთან მისაღწევად, სიყვარული შამს თაბრიზში იპოვა. რუმი მოიწამლა ღვთაებრივი სიყვარულის ღვინით, მისი სული საყვარელთან (ღმერთთან) მარადიული ერთიანობის მოლოდინში იყო. ის ამ სიყვარულით ჭკუიდან შეშლას, ღვინით სიმთვრალეს ადარებს. მისი ღვინო სიყვარულის ღვინოა, რომელიც აბსოლუტთან აკავშირებს. მიუხედავად იმისა, რომ მისტიკურ-ფილოსოფიური მოძღვრების, სუფიზმის ფენომენი სრულყოფილად ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი, რუმის შემოქმედების საშუალებით მის არსს ჩავწვდებით. თავად სუფიზმი ნეოპლატონიზმის წიაღში წარმოიშვა, თუმცა მისი განვითარება ისლამის გენეზისისა და გავრცელების შემდეგ იწყება, აქედან გამომდინარე ყურანი ამ უძველესი ტრადიციის გადმოცემის ძალიან კარგი საშუალება გახდა.

*მაშუყი-შეყვარებული

სწორედ ამიტომ სუფიზმის ცნება, ხშირ შემთხვევაში ისლამურ მისტიციზმად გვევლინება.

სუფიზმის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. გავრცელებული შეხედულებით, „სუფიზმი“ - არაბული სიტყვა „სუფ“-ისგან წარმოიშვა, რაც „შალს“, „უხემ ქსოვილს ნიშნავს“ (Bilqies, 2014:56). „შალის მოსასხამში მოხეტიალე მამაკაცი“, „მოსასხამი, რომელსაც ასკეტები ატარებენ“ (Hanieh, 2011:27). ზოგიერთი შეხედულებით სუფიზმი ძველ ბერძნულ სიტყვა სოფოს (Sophos) უკავშირდება, რომელიც „ბრძენის“ მნიშვნელობით გაიგება (Schimmel, 1975:14). სხვანი არაბულ სიტყვა - „საფას“ უკავშირებენ რაც „სუფთას“, „წმინდას“ ნიშნავს (Bilqies, 2014:56). ჯუნაიდ ბაღდადის მიხედვით, სუფი „სუფთა გულის, საკუთარისურვილების უარმყოფელი, ზნეობრივი თავისუფლების მატარებელი, ადამიანის შინაგანი სამყაროს მცოდნე, სურვილების ჩაკვლით თავისუფლება-აღორძინებული და სრულ თავისუფლებას მიღწეული პიროვნების“ მნიშვნელობით გაიგება (Hanieh, 2011:27). ერაციის მისტიციზმის სკოლის ლიდერის ჯუნაიდის მიხედვით: „სუფიზმი სულაც არაა ლოცვა და მარხვა, არამედ ეს არის გულის იდუმალება და სულის გულუხვობა“ (Schimmel, 1975:14). ტიტუს ბურკჰარდი ამბობს: „უნდა აღვნიშნო, აქამდე ყურადღება არავის გაუმახვილებია იმ ფაქტზე, რომ იუდეველი და ქრისტიანი ასკეტები ადრეულ პერიოდში სწორედ ამ სამოსით იმოსებოდნენ“ (Burckhardt, 2008:20). ერთ-ერთი უდიდესი მკვლევარი ედუარდ ბრაუნი, სუფიზმზე ნეოპლატონიზმის გავლენისა და უფრო მეტიც

*ობ: Schimmel A., *Mystical Dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, America, 1975, გვ 3-4.

სუფიზმის ნეოპლატონიზმის წიაღში წარმოშობის შესახებ საუბრობს. მისი თქმით „ისლამის სუფიზმსა და ალექსანდრიას ნეოპლატონიზმს შორის მჭიდრო კავშირი არსებობს“ (Browne, 1956:522). როგორც ჩანს, სუფიზმს ნეოპლატონიზმმა შესთავაზა თავისი „ფორმა“, რომელიც ისლამმა შეითვისა. მურათ იაგანის მიხედვით კი „სუფიზმი არის აბრაამის, მოსეს, დავითის, სოლომონის, ელიას, იესოს, მუჰამედისა და სხვა წმინდანთა ამბავი. ეს არის ამბავი ბუდასა და ზარათუშტრაზე (ზოროასტრზე)“ (Yagan, 15:2005).

სუფებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი პიროვნება შეიხია. შეიხი სუფიზმში წმინდანია. მაძიებელთათვის გზის მიმასწავლებელი, მათი აღმზრდელი და უნაკლო მოძღვარი. შეიხი თავისი უნაკლოების გამო, სხვების სრულყოფაზე ზრუნავს. მოწაფე თავისი ნებით უკავშირდება შეიხს და ასე სპობს მიწიერ სურვილებს.

შეიხი მოწაფეებს ასწავლის თარიყათზე სვლისას სირთულეების დაძლევის, როგორ უნდა მოიქცნენ ისინი სხვადასხვა ფსიქოლოგიური ვარჯიშის დროს და საჭიროების შემთხვევაში განსაზღვრავს მათი განმარტოების პერიოდს (შეიხ შიბაბუდდინ უმარ სუჰრავარდის პირადი გამოცდილება) (Suhrawardi, 1872:26-28).

წმინდა სავანის მეორე საფეხურზე მიურიდები არიან. მიურიდი სუფიურ გზაზე მიმავალი და შეიხზე დამოკიდებული დერვიშია. მიურიდი რელიგიური სიბრძნის სწავლით, ღვთის ჭეშმარიტებას აღწევს, საკუთარი თავის შეცნობის ოსტატი ხდება (Schimmel, 1975:100).

მიურიდი შეცნობის ოსტატობას ორი გზით ეუფლება: I „ბედისწერით“ ანუ მიურიდის მიერ ნელ-ნელა სიბრძნის, ზნეობრივ კანონთა მიღებითა და ამაღლების საშუალებით, წარმავალი სამყაროსაგან შორს ყოფნით ღვთის ჩვეულებების

საკუთარ წესად ქცევით, ღმერთთან ზიარებით. დერვიშების რელიგიური სიბრძნის სწავლების II გზა - მსახურებაა, დერვიში, სულიერი სრულყოფილების მისაღწევად საკუთართავს შეიხსუძღვნის. რელიგიური სიბრძნის გზა რთულია. ეს გზა დერვიშთა დიდ ჯაფას მოითხოვს (Джавелидзе,1979:222-225).

ღვთისმსახურებაში მესამე მუსიკალური ინსტრუმენტით შესრულებული ლოცვაა. საუკეთესო მაგალითია მევლევათავის დამახასიათებელი - „სემა“. ყაზახურად „მოსმენის“, „რიტმული ოხვრის“, „კვენისის“, „მოკრძალებით მოსმენის“ მნიშვნელობას იძენს (Джавелидзе,1979:226).

სუფიზმის საყრდენია - შარი'ა-სამართლიანობა, თარიყა - მისტიური გზა, ჰაქიქა-სიმართლე (Schimmel, 1975:98). რადგან რუმთან ღვინის სიმბოლიკაზე უნდა ვისაუბროთ, ჩვენ თარიყაზე შევჩერდებით, რადგანმისტიურ გზაზეშედგომისასღვინის საშუალებით თანდათანობით ხდება ადამიანური „მე“-ს ღვთაებრივ „მე“-დ გადაქცევა, რაც საკუთარი ეგოს ჩახშობასა და ღმერთთან შერწყმასგულისხმობს. საკუთარი „მე“-ს გადალახვა, მხოლოდ და მხოლოდ ექსტაზის საშუალებითაა შესაძლებელი, როცა ყოველივე ამქვეყნიურს შორდები და ღვთისკენ მიილტვი. სუფისტებთან ღმერთი „სატრფოა“, ადამიანი კი „მიჯნური“,

*მევლევა ღვთისმსახურების რიტუალი. სემას რიტუალის დროს წრეზე ბრუნვა ყოველი მხრიდან შემოქმედზე ყურებას აღნიშნავს. ფეხის დაკვრა არის სულის უსასრულო და გაუმადარი სურვილების ფეხებ ქვეშ გათელვა, მასთან ბრძოლა და საკუთარი ბუნების დამარცხება. მხრების გამლა ყველაზე სრულყოფილის მიმართ უძღვრებას გამოხატავს. მარჯვენა ხელი მაღლა, ზეცისკენ, მარცხენა ხელი კი დაბლაამიმართული, მარჯვენა ხელით ღვთისგან წყალობას იღებ, მარცხენა ხელით კი ამ წყალობას სხვებს უწილადებ.იხ: Uyar, M, Beşiroğlu Ş; *“Recent representations of the music of the Mevlevi Order of Sufism”*, Journal of interdisciplinary music studies, 2012

ადამიანისა და ღმერთთან დამაკავშირებელი წყარო კი „ღვინოა“, რომელიც მისტიკური ექსტაზის სიმბოლოა. ღმერთისგან (სატროფოსგან) შორს მყოფი ადამიანი (მიჯნური) ეძალება ღვინოს (სულიერ ექსტაზს), რათა განიქარვოს განშორებისგან გამოწვეული სევდა და შეძლოს ღმერთთან შერწყმა. სწორედ აქედან მოდის ღვინის სიმბოლიკა სუფიზმში, რომელსაც დაწვრილებით ქვემოთ განვიხილავთ.

სუფიები არიან პოეტები და მიჯნურები ერთდროულად. მათ გზას ეწოდება „გზა მიჯნურობისა“ – „იწყი მაჯაზ“ -ისა. სუფისტთა საიდუმლო სკოლებში ისწავლებოდა სიმბოლიკა სიბრძნისა და პოეზიისა. მაგ: როდესაც სუფისტი საუბრობს ყურძენსა და ღვინოზე, ყურძენი ნიშნავს ეზოტერულ რელიგიას, ღვინო კი -მისი წვენი,დაფარულ მნიშვნელობას,არსს რელიგიისა - ეზოტერიზმს, ამიტომაც არის ღვინის სმა მისტიკური შემეცნების სიმბოლო სუფისტებთან (**გამსახურდია, 1991:75**). „ღვინო“ რუმთან, ისევე როგორც სხვა სუფისტებთან მეტაფორაა ეზოტერული საიდუმლო მოძღვრებისა. მის შემოქმედებაში მეტაფორული „სიმთვრალე“ აღნიშნავს სუფისტის ექსტაზურ მდგომარეობას თარიყათზე, „სულიერ გზაზე“ – რომელსაც ღვთისაკენ მივყავართ,ეს გზა კი, მუსიკალური ნოტიით „სემა“-თიავამყარებული.

საკუთარი „მე“-ს ღვთიურ „მე“-დ გადაქცევის შემდეგ სრულყოფილი ადამიანი აბსოლუტური სრულყოფილების სარკე ხდება. სუფიზმი არის გზა აბსოლუტური რეალობისაკენ, ამ გზის გადალახვის მამოძრავებელი ძალა სიყვარულია, სუფიური გზის ბოლოს არაფერი რჩება ღმერთის გარდა.

რუმის შემოქმედების სიღრმისეულად გასაგებად სიყვარულის ცნების გაგებაა საჭირო. „*სიყვარული სამყაროს ელექს-*

ირია, სიამტკბილობის მიზეზ–შედეგი. სინათლის სიკაშკაშე, ღვინისა და ცეცხლის სიმხურვალე...სიცოცხლეა მთელს არსებობაში... ყოველივეს საწყისია, არსია“ (Perry, 2010:141).

რუმთან ღვინის სიმბოლო სრულყოფილების გზას გამოხატავს, ღვინო ერთგვარი მეტაფორაა, რომელიც ღვთისადმი დაუსრულებელ სიყვარულსა და ღმერთთან შერწყმის საშუალებას გვამცნობს. „ღვინო, როგორც ადამიანების თრობის საშუალება, შემოქმედისადმი სიყვარულის, შინაგანი სიმთვრალის გამოვლენაა, რომელიც მის საიდუმლოებებს ცხადს ხდის“ (Özön, 1954:246). ის ვინც სიყვარულს აღიარებს, როგორც უზენაესთან შერწყმის საშუალებას, ღვინოს დაინახავს, როგორცსულიერი ექსტაზის სიმბოლოს. თავად სასმელი, დაღვევის პროცესში ან დაღვევის შემდეგ, პოეტს ისეთ მდგომარეობაში აგდებს, რომ პოეტი, დაუვიწყარ თხრობის ტექნიკას გვთავაზობს.

ღვინო ჭეშმარიტების გზაზე დადგომის საშუალებაა. ღვინოში ყურძნის მტევანი არ ჩანს, მაგრამ თვით ყურძენია ღვინო. როგორც ყურძენი ქრება ღვინოში, ასევე აშული ღვთიური სიყვარულისთვის იწვის, ფერფლად იქცევა და ქრება.

რუმი თავის რობაიში ამბობს: „ჩვენ სარკე ვართ, სარკეში არეკლილი სილამაზე, იქ დანახული სახეები. ჩვენ, ყველამ მარადიული სამყაროს თასიდან ღვინო შევსვით და საკუთარი თავი დავკარგეთ. თან ტკივილი და ტანჯვა დავძლიეთ, თან

*აშული-(არაბ.) 1) შეყვარებული;მიჯნური; 2) საყვარელი; 3) სიყვარულის ობიექტზე უზომოდ შეყვარებული ვინმე;

აშული სახალხო მგოსანია; „აშულური ლიტერატურის“, (Aşık Edebiyatı) საფუძვლები ისლამის გავრცელებამდე ზეპირსიტყვიერი გზით განვითარდა, თუმცა ჩამოყალიბება მე-15 საუკუნიდან დაიწყო. აშული სიმებიანი მუსიკალური ინსტრუმენტის, საზის თანხლებით ასრულებდა სარაინდო, სამიჯნურო და სხვ. თემატიკის ლექსებს.

მკურნალები გავხდით. ჩვენ თან უკვდავების წყალი ვართ, თან წყლის მზიდავნი წყალს რომ არიგებს“ (Can, 2008:287). სარკე, საკუთარი თავის, საკუთარი სულის ანარეკლია, სარკეში ჩახედვით ადამიანს შეუძლია დაინახოს სინამდვილე. რუმი სიყვარულს ღვინოს ამსგავსებს. შინაგანი სრულყოფილებისთვის, სიყვარულის ღვინოზე ზიარება, ღვთიურ გზაზე სვლაა საჭირო. სიყვარული ისაა რაც მარადიულია, მარადიულზე ზიარება კი ღვინის დაღვევითაა შესაძლებელი, სწორედ ღვინოა უკვდავების წყალი, რომელიც მოკვდავთ ღმერთთან შერწყმაში ეხმარება.

„შენ სხვა რაღაცეებით ხარ მთვრალი, მაგრამ გგონია რომ გული სიყვარულის ღვინით გაქვს მოჯადოებული. შენ არ არსებობ, მაგრამ შენთვის უბედურება ისაა, რომ ამ ქვეყნად შენს არსებობას კმნი“ (Can, 2008:341). რუმის თქმით, როცა ღმერთს ერწყმი, ქრები, არ არსებობ და საკუთარ არსებობას, საკუთარ ეგოს ანადგურებ, მაგრამ თუ მიიჩნევ რომ ამ ქვეყნად არსებობ, მაშინ ეს ის სიმთვრალე არაა, რომელიც უზენაესთან შერწყმის გზას გთავაზობს. საკუთარი თავისა და ჭეშმარიტი სიყვარულის შეცნობა, ამქვეყნიური არსებობისგან გადარჩენისა და ექსტაზის პროცესის გავლის შემდეგ ხდება.

„ერთი წამით საიდუმლოების გზაზე რომ შემდგარიყავი, სიყვარულის საიდუმლოება ყურად რომ გელო, ან გესწავლა, საკუთარ თავს გასწირავდი. სიმთვრალისას მოსვენებას კარგავ, ჭკუა-გონება გერევა“ (Can, 2008:329). ღვინით სიმთვრალე, ღმერთის არსის შეცნობასა და მასთან შეერთებაში გამოიხატება. მისდამი სიყვარული გულშია დაბუდებული, რუმის მიხედვით, უზენაესის შეცნობის გზაზე მდგარი, ნამცეცის ოდენა ცოდნის მისაღებად, ერთი ყლუპი ღვინისთვის ყველაფერს დათმობს.

„სიყვარულთან მივდი, მითხრა: „მთვრალი ხარ, გამეცალე“, მე მივუგე: – კარი გამიღე, მთვრალი არ ვარ. მან მიპასუხა: „თუ მასეა წადი, თუ ფხიზლად ხარ და საკუთარი არსებობა არ დაგვიწყებია, აქ არაფერი გესაქმება“ (Can, 2008:294). რუმის სულიერი საზრდო შამს თაბრიზი იყო, მისი შეხედულებები, მისი მისწრაფებები შამსთან ურთიერთობამ სრულიად გარდაქმნა. მან ღმერთი შამსში დაინახა. შამსი იყო საზრდო, რომლითაც ცოცხლობდა, შამსის მემკვიდრით შეიცნო საკუთარი თავი და უზენაესთან შეერთების დაუოკებელმა სურვილმა შეიპყრო. მისი სწრაფვა, სურვილები მის შემოქმედებაში ჩაიღვარა. შეიცვალა მისი ენა, მისი თხრობა, არსებობის ფილოსოფია სიყვარულს დაუკავშირა და მიაღწია იმ საფეხურს, რომლის თავშიც ყოვლისშემძლე, ყოვლისმცოდნე და ყოვლისმჭვრეტელი შემოქმედი იყო. ღვინის ერთი ყლოპისთვის თავს გასწირავდა, ღვინისთვის, რომელიც აბსოლუტურ სიყვარულთან დამაკავშირებელი უწყვეტი ძაფია, რომელმაც განურჩევლად, „მონაც და ბატონიც ჭკუიდან შეშალა“. რუმი ღვინის მეტაფორას სულიერი სიყვარულის მნიშვნელობას ანიჭებს. მისი შეხედულებით სულიერი სიყვარული უპირობო და მუდმივია. ეს არის მარადიული, რაც ამქვეყნიური სიყვარულისგან განსხვავდება, მის მარადიულობას კი მუდმივი ძალისხმევა სჭირდება. აბსოლუტთან შერწყმა სულიერ მოგზაურობას მოითხოვს, თვით სულიერი მოგზაურობა კი მტკიცე რწმენას. სულიერ იდეოლოგიაში სულიერი ღვინის პოვნაა შესაძლებელი, ეს ღვინო სიყვარულია, სიყვარული კი თავად აბსოლუტია.

როგორც აღვნიშნეთ, მისტიკურ-ფილოსოფიური მიმდინარეობის სუფიზმის გენეზისი ისლამის გავრცელებას ემთხვევა. თუმცა სუფიზმი უფრო ადრეულ პერიოდში უნდა ჩამოყალიბებულიყო, რამდენადაც ის ენათესავება ნეოპლატონიზმს,

ბუდიზმს, ქრისტიანობასა და სხვა ფილოსოფიურ თუ რელიგიურ მიმდინარეობებს. სუფიზმმა დიდი გავლენა მოახდინა მთელი აღმოსავლეთის პოეტურ აზროვნებაზე და დიდი ინტერესი გამოიწვია დასავლურ სამეცნიერო წრეებშიც. სუფიზმის შესახებ მნიშვნელოვან კვლევებს დაუდეს საფუძველი დასავლელმა აღმოსავლეთმცოდნეებმა. სუფიზმისთვის ერთადერთი რეალობა ჭეშმარიტი სიყვარულია, ჭეშმარიტი სიყვარული კი თავად ღმერთია. პოეზიაში ღმერთი მშვენიერი „სატრფოა“, ხოლო ადამიანი „მიჯნური“, რომელიც სატრფოსთან განშორების გამო იტანჯება, მასთან შერწყმის საშუალებას კი ღვინო წარმოადგენს. რუმის შეხედულებები, წინამორბედ სწავლულთა აზროვნებით იყო შთაგონებული, მაგრამ მის ცხოვრებაში შამს თაბრიზის გამოჩენის შემდეგ, დიდი გარდატეხა მოხდა. სწორედ შამსი იყო სულისჩამდგმელი რუმის უდიდესი შემოქმედებისა. რუმის შემოქმედებაში ღვინო საკუთარი თავის შეცნობის საშუალებაა, ის ვინც საკუთარ თავს შეიცნობს, შეიცნობს ღმერთს.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. Gamsakhurdia, Z.(1991). *Vepkhist'qaosanis Sakhismet'qveleba*. Tbilisi. (გამსახურდია, ზ. (1991). *ვეფხისტყაოსნის სახის-მეტყველება*. თბილისი);
2. Browne, E. (1956). *A Literary History of Persia*. v. II, Cambridge at the University Press, England;
3. Burckhardt, T. (2008). *Introduction to Sufi Doctrine*. World Wisdom. Canada);
4. Can, Ş.(2008). *Rubâiler-Mevlana*. Kurtuba Kitap. İstanbul;

5. Hanieh, H. (2010). *Sufism and Sufi Orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*. Friedrich-Ebet-Stiftung, Jordan;
6. Özön, M. (1954). *Edebiyat ve tenkid sözlüğü*. İnkılap Kitabevi. İstanbul;
7. Perry, W. (2010). *Kalbe Dönüş Kutsal Bilgeliğin İzinde*. Kurtuba. İstanbul;
8. Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. The University of North Carolina Press. America;
9. Shahida, B. (2010). *Understanding the Concept of Islamic Sufism*. Journal of Education & Social Policy. Vol.1 No 1. India;
10. Suhrawardi, S. (1872). *Awarif al-ma'rif*. Buraq;
11. Yagan, M. (2005). *Ahmsta Kebzeh: The Science of Universal Awe ed*. Kebzeh Publications. Canada;
12. Джавелидзе, Э. (1979). *У Истоков Турецкой литературы*. Тбилиси.